

XALQARO FORUM

«BOLALAR UCHUN IJTIMOIY HAMKORLIK:
MILLIY VA XALQARO ILG'OR TAJRIBALAR»

25-26 Noyabr Toshkent 2014

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФОРУМ

«СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО ВО ИМЯ РЕБЕНКА:
ПЕРЕДОВОЙ ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ»

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
TA'LIM VA ILM VIZIRLIGI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
SOG'LIQ VA AXBOROT USTIDOT
VIZIRLIGI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
SOG'LIQ VA AXBOROT USTIDOT
VIZIRLIGI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
SOG'LIQ VA AXBOROT USTIDOT
VIZIRLIGI

TOSHKENT SHAHAR HOKIMLIGI

UNICEF

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
SOG'LIQ VA AXBOROT USTIDOT
VIZIRLIGI

RESPUBLIKA JAMG'ATCHILIK
BOLALAR JAMG'ARASI

RESPUBLIKA BOLALAR
USTIDOT VIZIRLIGI

Кўзи ожиз ва заиф кўрувчи болалар психологик хусусиятларининг ўзига хослиги**Юлдуз Норметова,
Зангиота Тиббиёт коллежи**

Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти саломатлик тушунчасини инсоннинг жисмоний, ий—маънавий ва ижтимоий мукамаллиги сифатида изоҳлайди. Психологияда ҳам, биётда ҳам доимо инсонпарварлик ва инсонни хоҳ у бемор бўлсин, хоҳ соғлом — унинг и дунёсини теварак—атрофдагилар билан ўзаро муносабатлари уйғунлигида ўрганиб янган. Демографик статистика маълумотларига кўра сўнгги йилларда дунё бўйича инсон ининг узайиши кузатилмоқда, лекин инсон умрининг узайиши билан бир қаторда унинг эматлиги муаммоси ҳам ўта муҳим аҳамиятга эгадир. Президентимиз И.А.Каримов кидлаганларидек, Ўзбекистондаги демографик вазиятнинг ўзига хослиги, инсон ҳиятининг ўсиб бориши муносиб даражада ривожланган ижтимоий инфраструктурани, ламбор соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштиришни тақозо этади. “Факатгина увват ва соғлом аҳолигина, — деб ёзади И.Каримов, — мамлакатимизда янгиланиш ва аккиёт борасида олиб борилаётган кенг доирали дастурни амалга оширишга қодирдир”²².

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра дунё бўйича 45 миллион м кўзи ожиз ва 135 миллион нафар одамда кўриш функциясининг у ёки бу нуксони айди. Мавжуд прогнозларга кўра эса 2020 йилга келиб планетамизда кўзи ожизлар сони миллионга, заиф кўрувчилар сони эса 200 миллионга етар экан. Ҳар бир беш сония эмида дунё бўйича бир нафар катта инсон, ҳар минутда бир нафар бола кўриш илиятидан айрилар экан²³. Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти мутахассисларининг рича, 80% ҳолатларда кўзи ожизликни олдини олиш ва даволаш мумкин.

Кўриш қобиялитининг йўқолиши ҳар қандай одам учун, айниқса болалар учун вишли сигналдир. Кўриш қобилиятининг яхши бўлиши инсонга ўзини етук индивидуум атида хис қилиш имкониятини берувчи организмнинг асосий функцияларидан биридир.

Кўзи ожизларда стресс ҳолатларини минималлаштириш, ҳаётга мослашиш жараёнини иллаштириш, кўзи ожизларни ҳаётга тайёрлаш ва уларни ишлаб чиқаришга жалб қилиш, рнинг руҳий-маънавий мутаносиблигини таъминлаш бугунги кунда муҳим ижтимоий-хологик масалалардан бири ҳисобланади.

Кўзи ожизлик билан курашда эришилган тараққиёт ХХI аср бошига келиб шунга олиб қики, кўзи ожиз болалар сони кескин камайди, болалар ўртасидаги кўзи ожизлик асосий аблари ва клиник шакллари ўзгарди. Аҳоли сонига нисбатан турли ёш гуруҳлари учун а ожизлар сони турличадир. Ёшлар ўртасида кексаларга нисбатан кўриш қобилиятини отганлар озчиликни ташкил этади.

Юқоридаги фактлардан кўзи ожизлар психологик хусусиятларини ўрганиш, уларга хологик ёрдам кўрсатиш, уларнинг ижтимоий-психологик мослашувини амаллаштириш масалаларини ҳал этиш бугунги кунда янада долзарб тус олмоқда.

Тифлопсихологияга оид тадқиқотларни таҳлил қилганимизда А.Г.Литвак, Коваленко ва Н.Б.Коваленко, Т. Геллер, М.Кунц, К.Бюрклен, П.Виллея, А. А. Крогиус, Сверлов, М.И.Земцова, Л.И.Солнцева, Ю.А.Кулагин, N.Barraga, T.Cutsforth, Jottesmann, Y.Hatwell, M.Tobin ва бошқалар ишларини қайд этишимиз мумкин. млакатимиз психологлари ва педагоглари бу борада ҳам ўз тадқиқотлари билан ажралиб адилар. Э.Ғ.Ғозиев, Ш.Тўхтаева, У.Файзиева ва бошқалар ишлари шулар жумласидандир.

А.Г.Литвак(2006) фикрича, кўзи ожизлар ва кўриш қобилияти паст болалар ва катталар хологик хусусиятларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар ҳали етарли эмас. иқикотларнинг аосий қисми бу тоифа болаларни ўқитиш масалалари билан боғлиқ. Тугма и ожизлар психологиясига оид маълумотлар ҳаёт давомида кўзи ожиз бўлиб қолган кслар психологиясини ўрганишга доир маълумотлардан кўпроқ. Ҳаёт давомида

А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. Ўзбекистон, 1995 й.
клад ВОЗ по слепим. Нью-Йорк, 2010

орттирилган кўзи ожизлик ва тугма кўзи ожизликка чалинган шахслар психологияси ўртасидаги тафовутлар нималардан иборат, ҳаёт давомида кўзи ожиз бўлиб қолган шахсларга нибатан қандай психопрофилактик тадбирлар ишлаб чиқилиши лозим – мана шу муаммолар бугунги кунда долзарб бўлиб қолмоқда ва чуқур тадқиқот ва таҳлилни талаб этмоқда.

Ўтган асрнинг 80-90-йилларида кўзи ожизлар ва заиф кўрувчилар психологик ривожланиш хусусиятларини тадқиқ этиш Л.С.Виготский, А.Р.Лурия, М.И.Земца, А.Г.Литвак, А.И.Зотов назарияларида ишлаб чиқилган ғояларга асосланган ва коррекцион ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида уларнинг компенсатор ривожланишини амалга оширишга йўналтирилган. Замонавий тифлопсихологиянинг асосий муаммоси (Ю.А.Кулагин, А.Г.Литвак, И.С.Моргулис Л.И.Солнцева) ривожланаётган инсоннинг салоҳиятли имкониятларини аниқлаш, кўришнинг чуқур бузилиши натижасида юзага келадиган психик жараёнлар ва шахс хусусиятлари шаклланишида унинг томонидан бузилишларни енгитишдир. Кўриш анализатори фаолиятининг бузилиш чуқурлиги ва характери сенсор тизим ривожланишига таъсир кўрсатади, дунёни билишнинг етакчи типи, унинг модаллиги, аниқлиги, ташқи дунё образлари тўлаллигини белгилаб беради. Шу муносабат билан дунёни акс эттиришнинг психологик тизими кўриш анализаторининг турли бузилишларида турлича бўлади. Кўриш қобилияти бузилган болалар атроф муҳит билан танишиш, фаолиятни амалга ошириш усуллари, шунингдек уларни назорат қилиш усулларида кўра ҳам тафовутланадилар. Л.С.Виготскийнинг бирламчи ва иккиламчи нуксонлар ва уларнинг психик ривожланишнинг кечишига таъсири ҳақидаги тасаввурлари кўриш бузилишларида шахснинг шаклланишини кузатиш давомида ўз тасдиғини топи. Кўришнинг чуқур бузилишлари шахс тузилмасининг турли компонентларига таъсир кўрсатади. Шахснинг баъзи қирралари ва сифатлари кўриш нуксонига аҳамиятли боғланиб қолиши, баъзилари эса камроқ алоқадорлиги, учинчиларида эса ривожланишнинг номаъқул ташқи шароитлари акс этиши муносабати билан тифлопсихология тарихида кўриш қобилиятини йўқотган инсон шахсига турлича қарашлар шакллланган.

Ф.И.Шоев фикрича кўриш қобилиятининг йўқолиши шахс тузилмасига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, умуман олганда тифлопсихология фан сифатида керак эмас, чунки кўр одам психикаси кўзи соғлом одамникидан деярли фарқ қилмайди. Адлернинг ўта компенсация назарияси кўриш қобилиятининг бузилиши шахс ривожланишига қисман ижобий таъсир кўрсатишини, шунинг учун кўр одамлар психик ривожланишнинг кўп кўрсаткичларига кўра соғломларан ўзиб кетишларини эътироф этади. Худди шундай нукта назарга Л.С.Виготский ҳам қисман қўшилади. Тифлопедагогикада бу ёндашув Б. И. Коваленко томонидан ишлаб чиқилган. К. Бюрклен кўр одам психик ривожланиши соғлом одамникига сира ўхшамаслиги, унинг ички дунёси бутунлай бошқача эканлигини эътироф этади. Аномалияга эга бўлган болаларни экспериментал психологик тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, бирламчи нуксон ўз хусусиятига мос равишда бола психикасида турлича иккиламчи ўзгаришларга олиб келади.

В.И.Лубовский [2] ҳам нуксоннинг шахсга таъсири аномалиялар мавжуд бўлган болалар ривожланиш қонунияти учун умумий эканлигини таъкидлайди. “Нуксон, жумладан кўриш қобилияти бузилишининг бола психикасига таъсири фақат тўғри ва бир хил эмас, балки бузилишларнинг тизимли характерига эга, улар орасида иккиламчи ва учламчиларини ажратиш мумкин”²⁴. Бу мавзунинг ривожлантирган ҳолда А.Г.Литвак [3] кўзи ожизлик ва кўриш қобилиятининг заифлиги турлича таъсир кўрсатган психик тузилмаларнинг учта блокинн кўрсатиб ўтади: 1) психик жараёнлар, 2) психик ҳолатлар; 3) шахснинг психик хоссалари. Бунда нуксоннинг чуқурлиги, унинг юзага келиш вақти билиш жараёнларининг кечишига ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқлик таъкидлаб ўтилади²⁵.

Шахс структурасининг биринчи блоки – тафаккур, нутқ каби психик жараёнларнинг шаклланиши – кўришнинг бузилиши билан бавосита боғлиқ, чунки компенсатор жараёнлари

²⁴ Лубовский В.И. Специальная психология. М. 2004 г. 330-б.

²⁵ Литвак А.Г. Психология слепых и слабовидящих. М. 2006. 124-б.

хисобига улар норма даражасигача ривожланадилар. Шахс тузилмасининг иккинчи блокига – психик ҳолатлар киради, улар ҳам нуксоннинг таъсири остига бериладилар, бироқ ўзгарувчан характерга эга бўлади. Бу блокка ўз нуксонини пайдо бўлиши ва уни англаш, ўзининг соғлом одамлардан тафовутини ҳис қилиш киради. Шахс тузилмасининг учинчи блоки – темперамент, характер, қобилиятлар, шахснинг йўналганлиги билан боғлиқ бўлиб, инсон шахсини белгиловчи тургун хоссалар сифатида қаралади. Шахснинг йўналганлиги ижтимоий табиатга эга эканлигига қарамадан, муаллиф фикрича, унинг баъзи компонентлари, масалан эҳтиёжлар ва қизиқишлар кўриш бузилишлари таъсири остида қолади ва уларнинг камол топиш ҳолати кўриш ҳолатига боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, кўришнинг чуқур бузилишлари, яъни кўрлик ва кўришнинг заифлиги инсон бутун психикаси, жумладан шахси шаклланишига таъсир кўрсатади. Бироқ бу таъсир коррекцион тадбирлар ва оиладаги ҳамда тарбия муассасаларидаги ривожланиш шароитлари билан тўғриланиши мумкин. Жиддий жисмоний камчиликлари бўлган болаларнинг шахслик сифатлари мактабгача ёшда ва ўсмирлик даврида кескин ўзгаришларга берилади. Кўзи ожиз болалар мактабгача ёшдаги даврда ўзларининг нормал кўра оладиган болалардан фарқларини тушуна бошлайдилар, ўсмирлик даврида эса ўзларидаги жисмоний ноетукликни кучли кечинадилар. Ўзларида кўриш тизимидаги камчиликларни ва нормал кўрувчилардан фарқларини англаш уларда шахслик маъносини касб этади [4,5]. Шу муносабат билан кўришида чуқур муаммолари бўлган болалар ва ўсмирлар шахси шаклланишига коррекцион-ривожлантирувчи таъсир кўрсатадиган психологик-педагогик шарт-шароитларни яратиш масаласи бугунги кунда долзарб бўлиб қолмоқда.

Кўзи ожизлик ва кўришнинг бошқа чуқур бузилишларининг ривожланиш жараёнига салбий таъсири барча билиш жараёнларида бузилишларни юзага келиши билан боғлиқ ҳамда улар ҳаттоки бола ривожланишига нуксон таъсир этмаслиги лозим бўлган жойларда ҳам намоён бўлади. Олинадиган ахборот сони камаяди, унинг сифати ёмонлашади. Кўриш сезгилари, идроки ва тасаввурларининг кескин камайиши ёки умуман бўлмаслиги ижод ва хотира образлари шаклланиши имконини камайтиради. Ривожланишнинг сифатий хусусиятлари нуқтаи назаридан биринчи навбатда психик функциялар шаклланиш хусусиятларини, ҳар бир функция ичидаги функционал алоқалар тузилмасини кўрсатиб ўтиш лозим. Анализатор ўзаро муносабатлари тизимида сифат жиҳатдан ўзгаришлар юзага келади, образлар, тушунчалар, нутқ, фикрлашдаги образлар, тушунчалар мутаносиблигида, фазони мўлжалга олиш ва бошқаларда ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади. Жисмоний ривожланишда ҳам аҳамиятли ўзгаришлар юз беради: ҳаракатлар аниқлигидаги, уларнинг жадаллигидаги бузилишлар жуда сезиларли бўлади, юриш ҳам ўзига хос тусга эга бўлади, бошқа ҳаракат актларида ҳам ўзгаришлар кўзга ташланади. Шу тариқа болада психик функцияларнинг ўзига хос нормал ривожланаётган бола тизимидан тузилишига кўра ва сифат жиҳатидан кескин фарқланадиган тизим шаклланади, чунки у ўз ичига бирламчи нуксон таъсири натижасида ривожланишнинг турли даражаларида бўлган жараёнларни олади.

М.И.Земцова, Л.И.Солнцева тадқиқотлари кўзи ожизликни компенсация қилиш масалаларига бағишланган бўлиб, компенсация жараёни ўз тузилиши, ҳар бир босқичда болага ривожланишда силжийдиган психик тузилмаларни таъминлаб берувчи иерархик ажратилиш жиҳатдан турлича бўлган босқичлар босиб ўтилади. Компенсациянинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиши етакчи фаолиятнинг шаклланиши ва ўзгариши билан тақозо этилади ва кўп даражада билиш жараёнлари ва психик хоссалар ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади, улар эса бу фаолиятни амалга ошириш имконини беради. Бироқ шу нарса маълумки, бирламчи нуксон коррекцияси, у тўлиқ бўлмаганида, компенсаторлик имкониятларини оширади, ривожланишнинг ҳар бир босқичи тузилмасига бирламчи бузилган анализатор алоқаларини сақланган ҳолда киритиб беради бунда кўзи ожизлар ва кўриш қобилияти соғлом одамлар айнанлик психологик тизимида хос бўлмаган ҳаракатчан мураккаб тизимни ташкил қилади. Кўриш етишмовчилигини компенсация қилиш шу тариқа бир функцияларни бошқа функциялар билан ўрин алмашиши эмас, балки бола ривожланишининг ҳар бир янги, мураккаб босқичларида ташқи дунёдан олинадиган

ахборотни қабул қилиш имконини берадиган сенсомотор, фикрлаш тузилмалари алоқалари ва ўзаро муносабатларнинг мураккаб тизимидир.

Занф кўрувчи болалар билим ва кўникмаларнинг маълум даражасига эга бўладилар, бироқ уларнинг жисмоний тайёргарликлари кўриш қобилияти бузилиши даври ва кечишига қараб орқада қолади. Айниқса, координацион қобилиятлар жуда азият чекади, уларни гимнастика машқлари орқали такомиллаштириш мумкин. Кўриш қобилияти бузилган шахсларда ўқув дастурини ўрганиш гимнастика машқлари орқали амалга оширилганда ҳам яхши натижаларга эришиш мумкин. “Кўзи ожиз болага педагогик нуқтаи назардан, худди соғлом болага ёндашган ҳолда ёндашиш мумкин (Вүготский Л.С., 1993). Бироқ дастурлар материали тўлиқ ўзлаштирилмайди, чунки ҳаракат кўникмалари ва малакаларини шакллантириш бўйича замонавий ёндашишлар деярли қўлланилмайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек тугма ёки орттирилган кўрлик ижтимоий алоқа ва муносабатларни қийинлаштиради, ижтимоий ҳулқ-атворнинг шаклланган алоқалари ва кўникмаларига эга бўлган инсонда эса уларнинг силжиши ёки бузилишига олиб келади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам кўзи ожизлик туфайли ногирон бўлиб қолган инсон жамоадан четга чиқиб қолади ва бу унинг ҳолатига жуда ёмон таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан кўзи ожизлик туфайли ногирон бўлиб қолганларни интеграциялаш мақсадида олиб бориладиган реабилитацион ишнинг асосий мақсади ижтимоий алоқаларни ўрнатиш ва тиклаш, яъни ижтимоий психологик адаптация, кейинчалик кўр бўлиб қолганларда реадaptациядир.

Кўриш функцияси нуқсонлари уларнинг юзага келиш вақтига кўра фаол ҳаётий позициянинг шаклланиши ва намоён бўлишига, атрофдагилар билан дўстона ва ишчи алоқаларни ўрнатишга ҳалақит берувчи шароитларнинг юзага келишига таъсир кўрсатиши мумкин.

Кўзи ожиз бўлганлар ижтимоий-психологик реабилитацияси жараёнида махсус муассасалар амалиётчи ходимлари олдида маълум қийинчиликлар юзага келади. Кўрлик ҳолатига нисбатан реакция сифатида юзага келган депрессияни енгиш, атрофдагиларга нисбатан адекват установакаларни шакллантириш, кўзи ожизларни коммуникациянинг янги усуллари билан қуроллантириш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Вүготский Л.С. Основы дефектологии. М. 1999 г. Интернет-ресурс.koob.ru
2. Лубовский В.А. Специальная психология. М. 2004 й.
3. Литвак А. Г. Психология слепых и слабовидящих. — СПб., 2006.
4. Солнцева Л. И. Введение в тифлопсихологию раннего, дошкольного и школьного возраста. — М., 1997.
5. Солнцева Л. И. Тифлопсихология детства. — М., 2002.

К вопросу об особенностях Я-концепции как фактора личностного самоопределения в ранней юности

Улмекен Нургалиева,

кандидат психологических наук, доцент,

Казахский национальный педагогический университет им. Абая

На сегодняшний день в постоянно развивающемся Казахстане, весьма актуальным является проблема формирования самосознания у молодых людей. Учение о сознании и самосознании составляет методологическую основу решения теоретических и практических задач в связи с формированием жизненной позиции. Способность к самосознанию и самопознанию - исключительное достояние человека, который в своем самосознании осознает себя как субъекта сознания, общения и действия, становясь в непосредственное отношение к самому себе. Итоговым продуктом процесса самопознания является динамическая система представлений человека о самом себе, сопряженная с их оценкой, называемая термином Я-концепция [1].